

PAPER DETAILS

TITLE: Kosova'nin Bagimsizligi Sürecinde Uluslararası Güçlerin ve Türkiye'nin Tutumu

AUTHORS: Halis AYHAN

PAGES: 113-134

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/421911>

Kosova'nın Bağımsızlığı Sürecinde Uluslararası Güçlerin ve Türkiye'nin Tutumu

Halis AYHAN¹

Özet

Kosova bağımsız olmuştur, ancak bu bağımsızlık önemi ve etkileri itibariyle olağan bir gelişim süreci çerçevesinde gerçekleşmemiştir. Kosova, bağımsızlığın karşısında olanlar ile yandaş olanlar arasında mücadele alanı olmuştur. Karşısında olanlar, kendi içsel konuları ve ilgi odağındaki alanlarla ilgili endişelerinden ve birtakım uluslararası hukuk ilkelerinden (ülkesel bütünlük gibi) dolayı karşı olmakla birlikte, esas olarak kendi içsel sorunlarının etkisi altındadırlar. Yandaş olanlar da kendi çıkarları doğrultusunda ve yine uluslararası hukuk kavramlarına (kendi kaderini tayin gibi) dayanarak Kosova'yı desteklemektedirler. Kosova'nın bağımsızlığı hâlâ mutlak olarak uluslararası toplumca tescillenmemiştir. Özellikle Rusya'nın vetosu aşılamadığı müddetçe, yakın gelecekte BM'ye üye olamayacak olması bunun bir göstergesidir. Kosova bugünlerde rüştünü ispat çabası içindedir. Türkiye, Kosova'nın bağımsızlığında etkin rol oynamış, tarihi de göz önünde bulundurarak “bekle-gör”, “tarafsızlık” ve “karışmama” gibi edilgen bir dış siyaset yerine inisiyatif alan bir tavır sergilemiştir.

Anahtar kelimeler: *Kosova, Kosova ve Türkiye, Kosova ve İKÖ, Uluslararası hukukta devletin kurucu öğeleri, Kosova'nın yandaşları ve karşıtları, Sırbistan.*

¹ Araştırma Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, halisayhan@hotmail.com

The Attitudes of International Powers and Turkey in the Process of Kosova's Independence

Abstract

Kosovo has become independent, but this independence has not emerged as a result of a natural development process in terms of its importance and affects. The Kosovo issue has been a source of struggle between the supporters and opponents of the independence of Kosovo. Although the opponents are opposed to it because of their internal concerns and their worries on prominent issues by underlining some international law principles (such as territorial integrity), they are worried mostly on the former. The supporters of independence act according to their own interests and base their views on international law concepts (such as self-determination). Kosovo's independence has not actually been approved by the international community. The fact that Kosovo will not be a member of the UN unless the Russian veto is overcome proves this. Kosovo tries to demonstrate that it is really an independent state. Turkey has played an effective role in the independence of Kosovo and has adopted a proactive approach instead of pursuing policy of "wait and see", "neutrality" or "non-interference".

Keywords: *Kosovo, Kosovo and Turkey, Kosovo and OIC, Constituent elements of state in international law, Kosovo's supporters and opponents, Serbia.*

1. Giriş

Balkanlar tarih boyunca dünyanın en hareketli coğrafyalarından birisi olmuştur. Bölgedeki niceliksel olarak küçük ve farklı ulusların çokluğu ile dinsel ve kültürel ayrışmaların keskinliği sonucu çatışmalar da yoğun olmuştur. Bu farklılıklar Balkan uluslarını sürekli bir mücadele içine itmiştir. Ancak mücadelelerin sadece tarihte kalmadığı Kosova sorunu ile anlaşılmaktadır.

Balkanlar bugün Kosova'nın bağımsızlığı meselesi ile tekrar dünya gündeminde ön plana çıkmıştır. Her açıdan küçük olan bölge, uluslararası siyasi arenada bu küçüklüğüyle ters orantılı olarak büyük işlev görmektedir. Ancak belirtilmelidir ki bu işlevde Kosova özne değildir. Uluslararası politikayı yönlendiren Kosova'nın bizzat kendisi değil, Kosova üzerinden mücadelede bulunan uluslararası aktörlerdir.

Çalışmada Kosova'daki yakın dönem gelişmelerden bahsedildikten sonra, Kosova'nın devlet olup olmadığı hususu incelenerek, onun bir *devlet* olduğu ortaya konulacaktır. Sonra Kosova'nın bağımsızlığı sorununda saflaşmaların mevcudiyeti sergilenecek ve bu saflaşmaların Kosova'yı bağımsızlığa taşıdığı savı işlenecektir. Türkiye'nin süreçteki tavrı ve etkinliği çerçevesinde çalışma sonuçlandırılacaktır.

2. Yakın Dönemin Gelişmeleri

Josef B. Tito'nun 1981'de ölümü Yugoslavya'nın mayasını ortadan kaldırmıştır. Tito dengeli ve çatışmaya meydan vermeyen bir yönetim uygulayarak Yugoslavya'yı bir arada tutmayı başarmıştır. Ancak daha sonraları Yugoslavya'nın ortak yönetimi sırasında yaşanan sıkıntıların² aşılamamasıyla devlet somut olarak dağılma sürecine girmiştir. Federe devleti oluşturan cumhuriyetlerin arka arkaya bağımsızlık ilan etmeleri, Sırp hakimiyetindeki Yugoslavya güçlerinin şiddet kullanmasına yol açmıştır. Dönemin Sırp Devlet Başkanı Slobodan Miloseviç'in Yugoslavya'nın dağılmasını önleme gayreti akim kalmış ve 1990'lı yıllarda uluslararası topluma dört yeni devlet (Bosna Hersek, Makedonya, Slovenya ve Hırvatistan) daha katılmıştır.

2 Sırbistan, Kosova ve Voyvodina (Banat)'nın özerkliğini sona erdirerek onların oy haklarını üzerine almıştır. Karadağ da Sırbistan ile birlikte hareket edince Sırbistan, Yugoslavya Başkanlık Konseyi'ndeki toplam 8 oyun 4'üne sahip olmuştur. Bu da Yugoslavya'nın yönetiminin Sırlara geçmesi anlamına gelmekteydi. Doğal olarak diğer cumhuriyetler buna tepki göstermişlerdir.

Yugoslavya'nın dağılması yönündeki savaştan³ sonra Sırlar kendi sorunlarıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Bu süreçte Kosova da bağımsızlık mücadelesi vermiş ancak başarısız olmuştur. Kosova'nın etkin direniş geçmesiyle Sırp güçleri ile Kosova Kurtuluş Ordusu (KKO) arasındaki mücadele sonrasında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO: North Atlantic Treaty Organisation) Sırbistan'a 1999'da askerî harekât gerçekleştirmiştir. Bunun sonucunda Kosova, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararıyla Sırbistan'a bağlı kabul edilmekle birlikte Sırbistan'ın Kosova üzerindeki denetimine son verilmiştir. 2008'e kadar BM yönetiminde kalan Kosova, bu süreçte Temas Grubu/BM gözetiminde Sırlarla anlaşma görüşmelerinde bulunmuşsa da uzlaşma olmamıştır. Çözüm yollarının tıkanıdığı ve uluslararası desteğin had safhada olduğu bir anda, 17 Şubat 2008'de, Kosova bağımsızlığını ilan etmiştir.

Gelinen noktada, Kosova'yı tanıyacak olanların sayısı Haşim Taçi'nin bağımsızlık öncesinde belirttiği 100⁴ rakamını henüz bulmasa da, Kosova'yı tanıyan devletlerin bir hayli fazla olması bağımsızlığın uluslararası toplumca desteklendiği anlamına gelmektedir.

3. Uluslararası Hukuka Göre Devletlerin Doğuşu ve Kosova

Uluslararası hukuka göre bir birimin devlet olarak kabul edilebilmesinin birtakım ölçütleri vardır. Devlet olmanın asgari şartları 1933 tarihli Montevideo Devletlerin Hakları ve Görevleri Sözleşmesi'nin 1. maddesin-

3 Yugoslavya'nın dağılması esnasındaki cumhuriyetler arasındaki savaşın uluslararası bir savaş mı, yani devletler arası bir savaş mı, yoksa bir iç savaş mı olduğu hususunda farklı yaklaşımlar vardır. Örneğin Almanya'nın Hırvatistan'ı tanımasındaki nedenlerden birisi, savaşın uluslararası bir nitelik doğurmasını isteme düşüncesidir. Almanya'ya göre Hırvatistan, devlet olarak tanınırsa, savaş bir uluslararası nitelik kazanacağından Sırp saldırıları kesilecektir (İrfan Kaya Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2003, s. 109). Bunun ötesinde, savaşın iç savaş olduğuna ilişkin pek çok görüş vardır (Ülger, s. 102, 109, 126; Mediha Akarlan, *Bosna-Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, s. 27; Nesrin Kenar, *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*, Ankara: Palme Yayıncılık, 2005, s. 164). Zannımızca, Yugoslavya'daki savaş, bağımsızlık ilan eden cumhuriyetlerin tanınmalarına kadar iç, en az bir devletçe tanınmalarından sonra ise uluslararası savaş niteliğinde değerlendirilebilir. Bir başka ifadeyle Yugoslavya'daki savaşın her devletin tanıdığı tarihten sonra uluslararası savaş niteliği arz ettiği kısmen; 19 Eylül 1992 tarih ve 777 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararıyla ise kesin olarak anlaşılmıştır. Zira Güvenlik Konseyi bu kararda Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC)'nin varlığının sona erdiğini kabul etmiştir. YSFC'nin ortadan kalkması, cumhuriyetlerin iç sınırlarının, uluslararası hukukça korunan dış sınırlar olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Erhan Türbedar, "Bosna: Yüzyılın Davasına Kısmi Adalet?...!", 2.3.2007, <http://www.srebrenitsa.com/Adaletsizlik.htm>, (Erişim: 14.11.2008). Buna karşılık Sırbistan ise bu süreçteki savaşların devletlerarası değil, iç savaş olduğunu savunmuştur. Nitekim Sırbistan'ın sabık Devlet Başkanı Miloseviç, Lahey'deki Uluslararası Ceza Mahkemesi'ndeki savunmasında bu duruma göndermede bulunmuştur.

4"Taçi: 100 ülke bizi hemen tanıyacak", 8.2.2008, http://www.librenews.eu/?style=news&cat_id=3&news_id=13491, Erişim: 14.3.2008.

de belirtilmiştir. Bunlar; ülke, insan ve siyasi yönetimin varlığıdır⁵. Bunlara ilave olarak, yeni kurulan devletin kurulduğu anda bir uluslararası hukuk kuralına/belgesine aykırı olmaması; bağımsızlığın kendi kaderini tayin hakkına dayandırılması; devlet olarak varlığını sürdürebilme yeteneğinin olması ve son olarak uluslararası rıza (ki bu rıza daha çok *tanıma* şeklinde ortaya konmaktadır) ölçütlerinin aranması söz konusu olabilmektedir⁶.

Kosova, yukarıda belirtilen hem asgari hem de ilave şartları gerçekleştirmiştir. Kosova'nın devlet olmanın asgari şartlarını taşıdığı görülmektedir: 2 milyonun üzerinde sürekli bir *nüfusa*; Karadağ, Sırbistan, Makedonya ve Arnavutluk ile çevrili uluslararası sınırları belli olan bir *ülkeye* ve ülkesinin genelinde hükümraniği olan bir *siyasi yönetim/ egemenliğe* sahiptir. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanlığı (Kasım 2008 itibariyle Cumhurbaşkanı Fatmir Seydiu'dur), hükümet (Kasım 2008 itibariyle Başbakan Haşim Taçi'dir) ve kamu kurumlarına sahiptir. Devlet olmanın ilave şartlarını da haizdir: a) Kendi kaderini tayin hakkına sahip gözükmemektedir. Zira, Sırbistan Kosova'nın kendi kaderini tayin hakkını sistemli şekilde engellemiştir. Kosova halkı, kendi kaderini tayin isteklerini 1990'da bağımsızlık konusunda yapılan halkoylamasıyla ortaya koymuştur. b) Kosova, -Avrupa Birliği (AB), Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve BM (UNMIK)'nin destekleri olmakla birlikte- varlığını sürdürebilecek yapıya, uluslararası ilişkilere girebilme, hak ve yükümlülükler üstlenebilme gücüne sahiptir (Bunun göstergesi olarak Kosova pek çok devletle/birimle anlaşma yapmıştır. Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası, Avrupa Yatırım Bankası ve Arnavutluk ile imzalanan anlaşmalar bunlardandır. Belirtilen anlaşmalar bağımsızlıktan önce yapılmışlardır. Bu durum sorumluluk üstlenebilme gücünün bağımsızlık öncesinde de var olduğuna işaret etmektedir). c) Kosova uluslararası rızaya da sahiptir. 20 Kasım 2008 itibariyle BM üyesi 52 devletin Kosova'yı resmen tanıması bunun somut delilidir⁷. ç) Buna karşılık, kurulduğu anda bir uluslararası hukuk kuralına/belgesine

5 Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005, s. 140.

6 Enver Bozkurt, "Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı", 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008.

7 Kosova hiçbir devlet tarafından tanınmamış olsaydı bile, tanınmama onun devlet olma vasfını ortadan kaldırmazdı. Zira uluslararası hukukta genellikle kabul edilen görüşe göre tanıma, kurucu (inşai) değil, açıklayıcı (ihzari) bir tasarruf olup tanıma ile mevcut bulunan bir devletin varlığı açıklanmış olur (Enver Bozkurt, M. Akif Kütükçü ve Yasin Poyraz, *Devletler Hukuku*, Gen. 4. Baskı, Ankara: Asil Yayınları, 2004, s. 88). Bu nedenle tanıma bir birimin/varlığın devlet olmasının zorunlu ölçütü değildir (Colin Warbrick, "States and Recognition in International Law", in Malcolm D. Evans, *International Law*, Oxford University Press, 2003, pp. 219 ve 236). Bir başka ifadeyle devlet, tanıma ile kurulmaz. Ancak uygulamada, tanınmayan devletlerin uluslararası toplumda egemen bir devlet muamelesi gördüğü söylenemez.

aykırı olmama şartını sağladığı şüphelidir. Çünkü 1244 sayılı BM kararı bağımsızlığa gölge düşürücü bir belge olarak yürürlüktedir. Ancak bu kararın bağlayıcılığı tartışmalıdır. Karar Kosova'yı Yugoslavya'nın bir parçası saymakta, Sırbistan ise kendisini Yugoslavya'nın ardıl devleti (halefi) gördüğünden Kosova üzerinde egemenlik iddia etmektedir. Kosova yönetimi ise Karadağ'ın ayrılmasını da dayanak göstererek Yugoslavya'nın ortadan kalkmasıyla kararın da hükümsüz olduğunu ileri sürmektedir⁸. Netice olarak Kosova'nın her açıdan bir *devlet* olduğu mutlaklıdır.

Uluslararası rızayla bağlantılı olarak Kosova'yı tanıyanlar olduğu gibi şiddetle karşısında olan devletlerin de olması bu sorundaki saflaşmaya işaret etmektedir.

4. Kosova'nın Bağımsızlığı Meselesinde Saflar

Kosova meselesinde uluslararası toplum esas olarak üç safa ayrılmış durumdadır: Bağımsızlığa *yandaşlar*, *karşıtlar*, *bekle-görcüler*. Bunlara bir dördüncü olarak *ilgisizler* eklenebilir. Çalışmada yalnızca ilk iki küme incelenecektir.

a. Bağımsızlığa Taraf Olanlar

Taraflardan ilki Kosova'nın bağımsızlığını destekleyenlerdir. Bunlar başta Arnavutluk, ABD, AB üyesi 22 civarında ülke ve Türkiye'dir.

Arnavutluk, soydaş (Kosova'nın ortalama % 90'ı Arnavut'tur) ve siyasi açıdan koruyucu ülke olmasından dolayı Kosova'ya destek vermiştir. Bu destek, Arnavutluk için gönüllü olduğu kadar da mecburidir. Gönüllüdür, çünkü: a) Halkının çoğunluğu soydaşlarından oluşan bir devlet bağımsız olmakta ve uluslararası arenaya çıkmaktadır. b) Soydaşları Sırp (Arnavutlara göre) zulmünden kurtulmakta ve kurtuluşa destek olmaktadır. Bunun yanında mecburidir, çünkü: a) Arnavutluk'un hem bölgesel hem de uluslararası bazda müttefiğe ihtiyacı vardır ve Kosova'nın Arnavutluk'un stratejik müttefiği olacağı kuvvetle muhtemeldir, b) Kosova'ya destek vermemek, Arnavutluk siyasetçi ve yöneticilerinin iç baskıya maruz kalmaları anlamına gelecektir.

ABD Kosova'yı belki Arnavutluk'tan da fazla desteklemiştir. Denilebilir ki; Kosova'nın bağımsızlığı ABD'nin eseridir. ABD, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tom Casey aracılığıyla, 'Kosova'nın bir daha asla Sırbistan'ın parçası olmayacağını'⁹ açıklamıştır. ABD'nin deniz aşırı ikinci büyük aske-

8 Pınar Yürür, "Kosova'nın Bağımsızlık Süreci, Bölgesel ve Küresel Etkileri", 2023, 7(83), (15 Mart 2008), s. 26.

9 "ABD Kosova Konusunda Son Sözü Söyledi", 26.2.2008, http://www.kosovamamusa.com/haber_oku.asp?haber=513, Erişim: 26.2.2008.

ri üssü olan *Bondsteel Kampı* Kosova'dadır. Ayrıca Almanya'daki üslerini kapatan ABD, bu üs aracılığıyla Balkanlara taşınarak bölgedeki denetimini perçinlemek istemektedir. Bu sayede ABD, AB ve Rusya'nın bölgeyi ele geçirmesini önleyip enerji boru hatları ile AB'yi denetim altında tutarken Rusya'ya karşı yeni bir çevreleme politikasının bir ayağını gerçekleştirmiş olacaktır. Bunun yanında Balkanlar, ABD'nin Kafkaslar ve Ortadoğu gibi alanlara müdahalesinde bir üs işlevi görecektir. Bu da büyük oranda sağlanmışır. Arnavutluk, Kosova ve Bosna Hersek'te ABD'nin hatırı sayılır bir itibarı vardır.

AB ise esas olarak Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nı (AGSP) gerçekleştirme ve kurumsallaştırma gayreti içindedir. Avrupa güvenliğine NATO'nun daha çok katkı yapmasına karşılık AB, Avrupa'nın güvenliğini Avrupalıların sağlaması gereğinden hareketle AGSP'yi oluşturmuştur¹⁰. Birlik, Avrupa'daki sorunlarda inisiyatifi eline almak istemektedir. Bosna savaşında etkisiz kalması ve oluşan güç boşluğunu ABD'nin doldurarak barışı onun sağlaması hem AB içinde rahatsızlıklara yol açmıştır hem de dünyada AB'nin itibarını zedelemiştir. Bunu gören AB, çözümde etkin olmak istemiştir. İkinci bir neden olarak, AB sonraki bir zaman diliminde Balkan ülkelerini Birliğe üye yapmak istemektedir. Dolayısıyla küçük ve sorunsuz bir ülkenin üyeliğe uyumu daha kolay olacaktır.

Buna karşılık Kosova'nın AB üyeliğinin karşısında ciddi engeller mevcuttur. Öncelikle Kosova demografik ve coğrafi küçüklüğü nedeniyle uyumu kolay bir ülke olarak görülmektedir; ancak sorunsuz bir ülke olmayacaktır. AB Kosova'yı üyeliğe kabul etmesi halinde ikinci bir Kıbrıs sorununu içine taşımış olacaktır. AB'nin sorunlu bölgeleri Birlik üyesi yapmama - Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) hariç- tavrı dikkate alındığında, üyelik yakın gelecekte -en azından BM'ye üye olamamak gibi durumların gösterdiği statü belirsizliği sürdüğü müddetçe- mümkün görünmemektedir. Üstelik AB üyesi bazı devletler Kosova'nın bağımsızlığına sıcak bakmamışlardır. Fransa ve İngiltere başta olmak üzere 22 civarındaki ülke Kosova yandaşırken diğerleri karşı olmuştur¹¹. AB tanımada

10 Haydar Çakmak, *Avrupa Güvenliği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 224.

11 AB içinde Kosova'nın bağımsızlığına Yunanistan, Romanya, İspanya, Slovakya ve GKRY karşı iken, Portekiz Kosova'nın geleceğinin BM'de belirlenmesi görüşünde olmuştur. Ancak daha sonraları Yunanistan ve Portekiz tutumlarında değişikliğe gitmişlerdir. Yunanistan Kosova ile dostça ilişkilere girerken ve bu doğrultuda Kosova pasaportlarını tanıırken, Portekiz ise Kosova'yı devlet olarak tanımıştır. Bu tutum değişikliği, Kosova'nın bağımsızlığının geri döndürülemez ve devlet olmaya ehil olduğunu gördükleri için olabilir. Belirtilen bu devletler dışındaki diğer AB üyeleri ise bağımsızlık taraftarı olmuşlardır.

Birlik kararı almazken, kararı devletlerin tek taraflı işlemlerine bırakmıştır. ABD'nin Irak işgali meselesinde olduğu gibi Kosova konusunda da ortak tutum geliştirememiştir.

Son durumda Kosova'nın bağımsızlığını resmen tanıyan 50'den fazla devlet vardır. Çoğu haber kaynağında Kosova'yı ilk tanıyan devletin ABD olduğu belirtilmekle birlikte, esasta ilk tanıyan Kosta Rika'dır. Bu ülke bağımsızlığın ilan edildiği gün Kosova'yı tanımıştır¹². Bundan başka Kuzey Amerika'dan (örneğin ABD), Orta Amerika (örneğin Kosta Rika) ve Güney Amerika'ya (örneğin Peru); Avrupa'dan (örneğin Fransa, Birleşik Krallık, Almanya), Baltık ülkelerine (örneğin Letonya, Estonya); Afrika'dan (örneğin Senegal), Asya'ya (örneğin Afganistan, Malezya) kadar pek çok devlet tanımıştır. Resmen tanıyan BM üyesi devletlerin sayısı 18 Kasım 2008 itibarıyla 52'dir¹³. Eski Yugoslav cumhuriyetlerinden ilk tanıyan Slovenya olmuştur. Buna ilaveten bazı devletler (Mısır, Pakistan, Bangladeş, Haiti gibi) tanıyacakları yönünde irade beyan etmişlerdir¹⁴.

Devlet dışı birimlerden de Kosova'ya destek söz konusudur. AB'nin bir birlik olarak desteğinin yanında örneğin İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) de Genel Sekreter Ekmeleddin İhsanoğlu'nun 18 Şubat 2008 tarihli açıklamasıyla Kosova'nın bağımsızlığını, "Örgüt, Kosova'nın bağımsızlığını hoşgörüle karşılar" ibaresiyle desteklemiştir¹⁵. Örgütler bazında bir

12 Tanıma metni için bkz. <http://www.rree.go.cr/ministerio/files/CostaRicaKosovo.doc>, Erişim: 1.3.2008.

13 Kosova'yı tanıyan devletler ve tanıma tarihleri şu şekildedir: Kosta Rika (17.2.2008); ABD, Fransa, Afganistan, Arnavutluk, Türkiye, Birleşik Krallık (İngiltere) (18.2.2008); Avustralya, Senegal (19.2.2008); Almanya, Letonya (20.2.2008); Danimarka, Estonya, İtalya, Lüksemburg (21.2.2008); Peru (22.2.2008); Belçika (24.2.2008); Polonya (26.2.2008); İsviçre, Avusturya (27.2.2008); İrlanda (29.2.2008); İsveç, Hollanda (4.3.2008); İzlanda, Slovenya (5.3.2008); Finlandiya (7.3.2008); Japonya, Kanada (18.3.2008); Monako, Macaristan, Hırvatistan (19.3.2008); Bulgaristan (20.3.2008); Lihtenştayn (25.3.2008); Kore Cumhuriyeti, Norveç (28.3.2008); Marshall Adaları (17.4.2008); Nauru (23.4.2008); Burkina Faso (24.4.2008); Litvanya (6.5.2008); San Marino (11.5.2008); Çek Cumhuriyeti (21.5.2008); Liberya (30.5.2008); Sierra Leone (13.6.2008); Kolombiya (6.8.2008); Belize (7.8.2008); Malta (21.8.2008); Samoa (15.9.2008); Portekiz (7.10.2008); Karadağ, Makedonya (9.10.2008); Birleşik Arap Emirlikleri (14.10.2008) ve Malezya (30.10.2008)'dir. "Who Recognized Kosova as an Independent State?", <http://www.kosovothanksyou.com/>, Erişim: 18.11.2008.

14 "Who Recognized Kosova as an Independent State?", Erişim: 18.11.2008.

15 http://www.oic-oci.org/oicnew/topic_detail.asp?t_id=840, Erişim: 1.3.2008. Bununla birlikte, Türkiye'nin Örgüt'ün diğer üyelerini de ikna uğraşlarına rağmen, Örgüt içinde Kosova'nın bağımsızlığını destekleme konusunda görüş ayrılıkları yaşanmıştır. İKÖ içinde Mısır, Endonezya, Azerbaycan ve Sudan Kosova'nın tanınması yönünde bir karar alınmasına karşı çıkmaktadırlar ("Türkiye'nin İKÖ'de 'Kosova' Markajı", 9.3.2008, http://www.guncel-haber.com/1807172/haber_t%C3%BCrkiye_nin_ik%C3%B6_de_kosova_mark/, Erişim: 12.3.2008). Nitekim, İKÖ'nün 13-14 Mart 2008 tarihleri arasında Senegal'in başkenti Dakar'daki 11. Liderler Zirvesi'ne Kosova (Enver Hoca) da katılmış ancak Kosova'ya mutlak bir destek çıkmamıştır. Zira Kosova, 208 maddeden oluşan 41 sayfalık Sonuç Bildirisi'nde yalnızca 1

istatistik ortaya konduğunda şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır:

Tablo 1: Uluslararası Örgütler Bazında Kosova'nın Tanınması

Örgüt	Tanıyan Devletler		Üye Sayısı
	Sayı	%	
NATO	22	84,62	26
Avrupa Birliği ¹	22	81,48	27
Avrupa Konseyi	33	70,21	47
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı	35	62,5	56
Birleşmiş Milletler	52	27,08	192
İslam Konferansı Örgütü	8	14,04	57

Kaynak: “Kosova Facts and Figures”, <http://www.kosovothanksyou.com/stats.php>, Erişim: 18.11.2008.

Tanıyan devletler değerlendirildiğinde şu hususlar göze çarpmaktadır. İlk olarak, Avrupa kıtasındaki etkili devletlerin hemen hepsi Kosova'yı tanımıştır. Tanıyan 52 devletin 33'ü Avrupa devletidir. Bu durum üç hususa işaret etmektedir. İlki konunun Avrupa'da cereyan ediyor olması, Avrupa'nın/AB'nin artık kendi içindeki sorunlarda atak olması ve AB'nin Kosova'nın bağımsızlığını destekleme yönündeki siyasetidir. İkinci olarak, Kosova Cumhuriyeti, halkının çoğunluğu Müslüman olan bir ülkedir. Ancak tanıyan devletlerin yalnızca 7-8 tanesi Müslüman ülkedir. Bu da gösteriyor ki tanımada dinsel tonların vurgusu olmadığı/veya çok az olduğu gibi, Kosova'nın aynı dinden gelmeyen devletlerce de benimsenmesi bağımsızlığın meşruiyetini vurgulamaktadır. Diğer yandan Müslüman ülkelerin, Müslüman da olsa sorunlu bir bağımsızlığı tanımada çekinceli davrandıkları ve geri planda durduklarını göstermesi açısından manidardır. Müslüman ülkelerin bu tutumlarının, çoğunun sömürge/işgale maruz kalma geçmişlerinin etkisinden ve bu nedenle ülkesel bütünlüğe verilen önemden kaynaklandığı belirtilebilir. Üçüncü olarak, Kosova Amerika kıtasından Asya, Afrika'ya kadar geniş bir coğrafi yelpazede tanınmıştır. Yeni devlet uluslararası topluma mal olmuştur. Dördüncü olarak, Arnavutluk'un tanımadaki yanlışlığını belirtmek gerekecektir. Kosova ile Arnavutluk arasın-

maddede şu 2 cümle ile yer alabilmiştir. *Madde 62*: “Konferans Kosova Meclisi'nin 17 Şubat 2008 tarihli bağımsızlık ilanını not etmiştir. İKÖ'nün Balkan Müslümanlarına yönelik süregelen ilgisini hatırlatarak, Kosova halkıyla dayanışmasını ifade eder.” <http://www.oic-oci.org/oicnew/is11/english/res/FC-11-%20SUMMIT.pdf>, Erişim: 17.3.2008.

da soy/kan bağı olmasına karşılık Arnavutluk, Kosova'yı tanıyan ilk devlet olamamıştır. Uluslararası ilişkilerde simgesel davranışların önemi¹⁶ dikkate alındığında Arnavutluk ve Kosova bu durumu yüreğinde hep hissedecektir kanısındayız. Son olarak Tablo 2'de de görüleceği üzere, Kosova'nın tanınması bağımsızlığın ilk haftasında yoğun olmakla birlikte, bu durum sonraları hız kesmiş olup, tanıyanlar sayıca azalmıştır. Bağımsızlığı azami ölçüde destekleyen ve bu süreçte etkin olan devletler Kosova'yı, bağımsızlığının ilk haftasında tanımıştır. Buna paralel olarak Kosova'nın dünya gündeminde işgal ettiği yer de azalma eğilimine girmiştir.

Kosova'nın tanınmasının zaman açısından seyri aşağıdaki gibidir;

Tablo 2: Kosova'nın Süresel Tanınması (ilk 9 ay)

Süre	Tanıyan Devlet Sayısı	Toplam
1. Ay (17 Şubat-17 Mart)	26	26
2. Ay (18 Mart-17 Nisan)	10	36
3. Ay (18 Nisan-17 Mayıs)	4	40
4. Ay (18 Mayıs-17 Haziran)	3	43
5. Ay (18 Haziran-17 Temmuz)	0	43
6. Ay (18 Temmuz-17 Ağustos)	2	45
7. Ay (18 Ağustos-17 Eylül)	2	47
8. Ay (18 Eylül-17 Ekim)	4	51
9. Ay (18 Ekim-17 Kasım)	1	52

Kaynak: "Who Recognized Kosova as an Independent State?", <http://www.kosovothanksyou.com/>, Erişim: 18.11.2008.

Herşeyden önemlisi, Kosova'nın bağımsızlığını destekleyenler başta olmak üzere, uluslararası toplumun tutumunun Kosova'yı bağımsızlığa kavuşturduğu bir gerçektir. Bağımsızlıkta iç etmenler oldukça etkili olmuştur. Türkler gibi diğer bazı azınlıkların da moral desteğiyle Kosova Arnavutlarının bazen şiddet yoluyla da olsa, bağımsızlık yönünde sistematik talepleri ve bölgeyi yöneten BM'ye baskıları olmuştur. Ancak iç etmenle-

¹⁶ Bir Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan'ı ilk tanıyan Türkiye olmuştur. Bundan başka, simgesel davranışların uluslararası ilişkilerdeki önemini gösteren birkaç örnek olarak şunlar belirtilebilir. 1815 Viyana Kongresi'nde salonda devlet başkanları için aynı anda girebilmeleri amacıyla 5'ten az olmayan kapılar oluşturulmuştur. 1945 Postdam Konferansı'nda ise salona ilk kimin gireceği konusunda anlaşmazlık çıkmış ve bu anlaşmazlık görüşmeleri tıkanma noktasına getirmiştir. Sonunda çözüm olarak 3 kapılı bir oda bulunmuş ve *Winston Churchill*, *Josef Stalin* ve *Harry Truman* salona aynı anda girerek sorun aşılmıştır "Those Maddening Modelities", *Time*, December 13, 1968, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,839645,00.html>, Erişim: 14.3.2008.

rin Kosova'nın bağımsızlığını sağlamada tek başına yeteceğini söylemek güçtür. Uluslararası destek söz konusu olmasaydı bağımsızlığın gerçekleşmeyeceğini belirtmek sanırız yanlış olmayacaktır. Bir başka ifadeyle Kosova'yı bağımsız yapan Kosova'nın kendisinden ziyade uluslararası güçler ve bu güçler arasında cereyan etmiş olan rekabettir. Rusya'yı ve AB'yi denetleyebileceği ve diğer coğrafyalardaki birtakım tasarıları için merkezi bir bölge olmasının yanında enerji hatları güzergâhında olması gibi sebeplerden dolayı ABD; küresel bir güç olma amacıyla olan ve bu hedefte Balkanları iç bölgesi (ya da arka bahçesi) olarak gören AB; soydaşı olmasından dolayı Arnavutluk ve Balkanlarda yeni bir müttefik elde edeceğinden dolayı Türkiye gibi küresel ve bölgesel güçler Kosova'nın bağımsızlığı için uğraşmışlardır. Sayılan bu güçler Kosova'yı adeta Kosova'dan daha fazla desteklemiştir.

b. Bağımsızlığa Karşı Olanlar

Buna karşılık Kosova'nın bağımsızlığına şiddetle karşı çıkanlar da vardır. Bir kere Sırbistan, bu durumu kesinlikle kabul etmemiştir. 1244 sayılı BM kararını ve toprak bütünlüğü, devlet egemenliği gibi uluslararası hukuk ilkelerinin çiğnendiğini ilan eden Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlığının uluslararası hukukun ihlali olduğunu belirterek Kosova'yı asla tanımayacağını ilan etmiştir. Bir önlem olarak Kosova'yı tanıyan devletlerdeki elçilerini geri çekme yoluna gitmiştir. Sırbistan ilk tanıyan ülkeler olma hasebiyle öncelikle ABD, Fransa ve Türkiye'deki elçilerini geri çekmiştir¹⁷.

BM Güvenlik Konseyi ve Avrupa merkezli değerlendirildiğinde karşı çıkan başlıca devletler Rusya, Rusya kadar olmasa da Çin ve AB'nin bazı üyeleridir. Rusya da bu bağımsızlığın uluslararası hukuka aykırılığını ileri sürerken, iki tarafın da uzlaştığı bir çözümün olmadığı tek yanlı bir bağımsızlığı tanımayacaklarını ifade etmektedir. Batı'nın bu bağımsızlığı aceleye getirdiğini, görüşmelerin bir uzlaş oluncaya kadar sürdürülmesini önermiştir. Kosova'nın BM üyeliğini veto edeceklerini sürekli olarak belirtmektedirler. Çin de benzer düşüncelerle karşı olup, Sırp larla Kosovalılar arasındaki görüşmelerin devam etmesini önermiştir. Her iki devletin de BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olduğu dikkate alınırsa Kosova'nın bağımsızlığının ve egemenliğinin ne derece gerçekleştiği tartışmalıdır.

¹⁷ "Türkiye ile artık eskisi gibi olmaz", Sırbistan'ın Ankara Büyükelçisi Vladimir Çurgus İle Mülakat, *Milliyet*, 20.2.2008, <http://www.milliyet.com.tr/2008/02/20/dunya/axdun01.html>, Erişim: 1.3.2008.

AB içinde ise Yunanistan¹⁸, Romanya, İspanya, Slovakya, GKRY Kosova'nın bağımsızlığına karşı olmuşlardır. Yunanistan, kendi içindeki Arnavut azınlık ve GKRY'ye destekten; Romanya, bağımsızlığı hukuka aykırı bulması ve diğer devletlerdeki azınlıkların da ayrılmaya başvurabileceği endişesinden; İspanya, Bask ve Katalan sorunundan; Slovakya, diğer devletlerin egemenlik ve ülkesel bütünlüğüne olumsuz yansıtacak olmasından; GKRY ise, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne (KKTC) emsal teşkil etme korkusundan dolayı karşıdırlar. GKRY de Rusya gibi Kosova'yı asla tanımayacağını belirtmiştir¹⁹. Bu devletlere ilave olarak Azerbaycan, Vietnam, Gürcistan da bağımsızlığa karşı açıklamalarda bulunmuşlardır.

5. Bağımsızlık Sürecinde Türkiye'nin Tutumu ve Kosova ile İlişkiler

Siyasi olarak, Türk-Arnavut ilişkileri çok eskilere dayanmaktadır. Yüzyıllarca Osmanlı idaresinde kalan Arnavutlar ile Türklerin ilişkileri, Arnavutluk'un bağımsızlık dönemleri hariç, olumlu olmuştur. Arnavutların Balkanlarda şimdiki bölgelerinin sahibi olmaları, kimliklerini korumaları Türkler sayesinde mümkün olmuştur. Pek çok Arnavut Osmanlı devlet yönetimine katkı sağlamıştır. Osmanlı'nın dağılma sürecinde Arnavutlar biraz Osmanlı'nın gücünün biraz da dindaş olmanın etkisiyle son raddeye kadar Osmanlı'nın egemenliğinde kalmıştır.

Kosova ile Türkiye'nin ilişkileriye çok eskilere dayanmaktadır. Geçen yüzyılda Çanakkale Savaşı'nda Kosova'dan yaklaşık 750 asker Osmanlı İmparatorluğu saflarında savaşmıştır²⁰. İlişkiler genel itibariyle olumlu bir şekilde devam etmiştir. Yugoslavya'nın ilk bağımsızlık dalgasında, yani 1990'ların başında, Kosova da 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye bu bağımsızlığı tanımamış ama Kosova'yı pek çok açıdan desteklemiştir. Dönemin Kosova lideri İbrahim Rugova, Mayıs 1992'de yaptığı açıklamada Türkiye'nin Kosova'daki Arnavutlar için çeşitli kolaylıklar sağladığını

18 Yunanistan Kosova pasaportunu tanıyarak, iki ülke arasında ticari, ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkileri geliştirmeye hazır olduğunu belirtmiştir "Yunanistan Kosova Cumhuriyeti pasaportunu tanıdı", 19.9.2008, <http://www.euractiv.com.tr/abnin-gelecegi/article/yunanistan-kosova-cumhuriyeti-pasaportunu-tanidi>, (Erişim: 22.10.2008). Bunun yanı sıra 23 Ekim 2008 itibariyle aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 22 ülke Kosova pasaportunu tanımıştır "Countries that have formally recognized/approved the Passport of Kosova", <http://www.kosovothanksyou.com/stats.php>, Erişim: 22.10.2008.

19 "Kıbrıs Rum Kesimi, Kosova'nın bağımsızlığına karşı olduğunu yineledi", 12.2.2008, <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/newsbriefs/setimes/nesbriefs/2008/02/12/nb-05>, Erişim: 17.2.2008.

20 Ebubekir Sofuoğlu, "Türkiye-Kosova İlişkileri Türkiye'nin Ufkuna Bağlıdır", 19.2.2008, <http://www.boyuthaber.com/haber/20080219/Turkiye-Kosova-iliskileri-Turkiyenin-ufkuna-baglidir.php>, Erişim: 31. 3. 2008.

belirtmiştir²¹. Örneğin 1999'a kadar Kosova'nın İstanbul/Türkiye'de dış temsilciği bulunmuştur²². Ancak Rugova'nın liderliği esnasında Türkiye ile çok fazla sıcak ilişkiler kurmadığını belirtmek gerekir. Sonraki yıllarda da Kosova'ya destek çeşitli derecelerde günümüze kadar sürmüştür. Türkiye'nin Kosova'yı tanıma meselesi Taçi'nin ifadesiyle, "Kosova için 'hayati' önem arz etmiştir"²³. Bu hayatiyet dolayısıyla Cumhurbaşkanı Seydiu bağımsızlık öncesinde Türkiye'ye gelerek destek istemiştir.

Türkiye Balkanlarda bir müttefik daha elde etmenin mutluluğunu yaşamaktadır. Kosova'nın bağımsızlığı meselesine büyük önem atfeden Türkiye, Dışişleri Bakanı'nın Ortadoğu turunu yarıda bırakarak ülkeye dönmesiyle, gerekli değerlendirmelerden sonra bağımsızlığın hemen ertesi günü, 18 Şubat 2008'de, Kosova'yı tanımıştır. Türkiye, Balkanların istikrar ve güvenliğini dış politika öncelikleri arasında görmekte olup Kosova'nın bağımsızlığının bu amaca hizmet edeceğine inanmaktadır. Ayrıca tanıma kararının bir diğer gerekçesinin de Kosova ile Türkiye arasında var olan köklü tarihi, kültürel ve beşeri bağlara dayandırılmakta olduğu anlaşılmaktadır²⁴. Bu duygu ve düşüncelerle Kosova'yı ilk tanıyan ülkelerden birisi olmuştur. Türkiye'nin Kosova'yı tanıyan üçüncü veya dördüncü ülke olduğu, ancak tanıma mektubunu ileten ilk ülke olduğu ifade edilmektedir²⁵.

Türkiye'nin Balkan politikası esasta dört ayak üzerine oturmaktadır:

Birincisi Türkiye, *Türk azınlığın* olduğu ülkelerle müttefiklik ilişkilerine sahiptir. Türkiye Balkanlarda Türklerin bulunduğu ülkelerle, istisnai haller dışında, yakın ve sıcak ilişkilere sahiptir. Bu ülkelere Makedonya ve Bulgaristan, kısmen de Yunanistan dahil edilebilir. Ayrıca ilk iki devlet Türkiye'nin müttefiki konumundadır. Türkiye Balkanlarda Yunanistan ile de NATO'dan kaynaklanan müttefiklik ilişkisine sahiptir. Yunanistan'da da Türk azınlık mevcuttur ancak bu azınlık son zamanlara kadar ilişkileri belirleyenden ziyade ilişkilerin belirlediği azınlık durumunda olmuştur. Müslüman ülkelerdeki Türk azınlık, bulunduğu ülke ile daha çok bütünleşebilmiş, bu durum iki devlet arasındaki ilişkileri olumlu etkilemiştir.

21 <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/ayintarihi/1992/mayis1992.htm>, 24 Mayıs 1992 Tarihli Açıklama, Erişim: 26.2.2008.

22 *Yeni Şafak*, 5 Temmuz 2008, s. 9.

23 *Balkan Günlüğü*, 17 Şubat 2008, s. 10.

24 Dışişleri Bakanı Ali Babacan'ın Türkiye'nin Kosova'yı Tanıdığına Dair Açıklaması, 18.2.2008, http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/BK_Kosova_18Subat_2008.htm, Erişim: 26.2.2008.

25 "Kosova'ya ilk mektubu Türkiye ulaştırdı", 18.2.2008, http://www.prizrenliler.org/index.php?option=com_content&task=view&id=723&Itemid=1, Erişim: 26.2.2008.

Diğer ayağı ise *din* oluşturmaktadır. Türkiye'nin laik oluşu ve dış politikasında din unsurunun etkisinin azlığına -son on ila yirmi yıl istisnadır- karşılık Balkan ülkeleriyle olan ilişkisinde bu durum biraz tersinedir. Zira Balkanlardaki Müslüman ülkeler Türkiye'nin doğal müttefiği durumundadır. Bu dinsel etki, tarihsel, kültürel, siyasal ve toplumsal etmenlerce de desteklenmektedir. Bosna Hersek ve Arnavutluk dindaşlıktan kaynaklanan müttefiklik zincirinin halkalarıdır. Kosova'nın da bu zincirin bir halkası olacağı tahmin edilmekte ve beklenmektedir.

Üçüncüsü ise *askeri* ayaktır. Türkiye askeri olarak Balkanların güvenliğinde görev almış ve bunu etkin bir şekilde gerçekleştirmiş bir ülkedir. Örneğin Bosna Hersek'te 1994'ten beri görev yapan Türk ordusu günümüzde EUFOR (AB Gücü), NATO'ya bağlı bulunan ve Kosova'da güvenliği sağlayan KFOR bünyesinde asker bulundurmakta ve UNMIK bünyesinde Türk Polis Birliği görev yapmaktadır.

Dördüncü bir ayağı da *tarihsel* bağlar oluşturmaktadır. Bazı kaynaklara göre 1389'daki I. Kosova Savaşı'ndan sonra²⁶, bazı kaynaklara göre de 1439'da Osmanlı Devleti'ne katılan ancak 1455'te Prizren'in fethiyle²⁷ tam olarak Osmanlı toprağı olan Kosova, 1913'te Sırbistan'ın işgaline kadar Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştır. 450 yılı aşkın bu hakimiyet döneminde Kosova, ikiye bölünerek çeşitli vilayetlere bağlanmış, ancak 1868'de Prizren eyalet ilan edilmiştir²⁸.

Osmanlı'nın hakimiyetinde kaldığı zaman içerisinde; Arnavutların ve Türklerin birbirlerine olumlu katkıları olmuştur. Hem Kosova kökenli Arnavutların hem de diğer bölge Arnavutlarının Osmanlı Devleti'ne olan katkıları şunlardır: a) Osmanlı'nın fıkri hayatının gelişimine yardımcı olan ilmî, edebî ve siyasî sahalarda pek çok Arnavut şahsiyet yetişmiştir. Örnek vermek gerekirse, milli şairimiz M. Akif Ersoy'un Arnavut olduğu yönünde genel bir kanı vardır. Yine, birçoğu Kosova'dan olmak üzere 42 Arnavut asıllı sadrazam (örneğin Gedik Ahmet Paşa) Osmanlı'ya hizmet etmiştir²⁹. b) Arnavutların genelinin Müslümanlığı benimsemeleriyle Osmanlı'nın Balkanlarda tutunması kolaylaşmıştır. Nitekim Osmanlı'nın çöküş sürecinde 19. yüzyıl sonlarında kurulan Prizren Birliği, İpek Birliği

26 Avni Özgürel, "Kosova: Kanayan toprak artık hür", 24.2.2008, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=248345&tarih=24/02/2008>, Erişim: 1.12.2008.

27 Noel Malcolm, *Kosova, Balkanları Anlamak İçin*, İstanbul: Sabah Yayınları, 1999, s. 123.

28 Malcolm, s. 236.

29 Malcolm, s. 128.

gibi Arnavut milliyetçi örgütlenmeler olmuşsa da, Arnavutluk Osmanlıdan en son ayrılan Balkan devletidir.

Osmanlı Devleti'nin de Arnavutlara katkıları olmuştur: a) Osmanlı bölgeye geldiğinde, burada ağırlıklı Sırlar yaşamaktaydı. Osmanlı'nın ilerlemesiyle Sırlar bölgeden göç etmiş, yerlerini ise Arnavutlar ile Türkler doldurmuştur. Osmanlı'nın çöküş döneminde Türklerin çoğunun Anadolu'ya göç etmesiyle bölge Arnavutlara kalmıştır. Bir anlamda Kosova bölgesi Türklerin Sırlardan alıp Arnavutlara verdiği bir hediyedir³⁰. b) Osmanlı tarihi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türk olmayan uluslara bir ayırım yapılmamış ve yukarıda belirtildiği üzere pek çok Arnavut şahsiyet devlet kademesinde göreve getirilmiştir. c) Kosova, Osmanlı mimari eserleriyle donatılmış, geliştirilmiştir. Örneğin 1986 itibarıyla Kosova'daki Türklerden kalan/Türklerin yaptığı kültürel eserlerin sayısı (78 adet) Arnavutlarınkinin (38 adet) iki katından daha fazladır³¹. ç) Arnavutların örf-adet, kültürel, etnik vb yapıları muhafaza edilmiştir. Beş yüzyıla yakın Osmanlı egemenliğinde kalmalarına rağmen asimile edilmemişlerdir. Arnavutların kendileri de bu gerçekliği teslim etmektedir. Örneğin Arnavut liderlerden Ahmet Zogu 1934'teki bir ifadesinde, “*Beş asır Arnavut milletinin vahdetini (birliğini) Türkiye muhafaza etmiştir. Türkiye olmasaydı Arnavutluk kendisini ne Slav istilasından kurtarabilirdi, ne de Latinlerin Arnavutluk'u harita-i cihandan silmelerinin önüne geçebilirdi. Varlığımızın esasını Türkiye'ye medyunuz (borçluyuz)*”³². Tarihte tohumları atılmış olan tüm bu karşılıklı etkileşim, kaynaşma ve yardımlaşma sayesinde ki bugün Arnavutluk, Kosova ve Türkiye ilişkileri stratejik müttefiklik boyutundadır.

Kosova sözünü ettiğimiz dört ayağın da varolduğu bir ülkedir. Kültürel/toplumsal olarak da incelendiğinde, bağımsızlık ilan eden Taçi hükümetinde bir Türk bakan (Çevre ve Alan Planlama Bakanı Mahir Yağcılar) mevcuttur. Kosova'da bugün itibarıyla 10-50 bin arasında Türk soydaşı yaşamaktadır. Buna ilaveten Türkçe konuşanların sayısının yarım milyona yakın olduğu tahmin edilmektedir. Türkçenin bu gücü, yerel düzeyde veya belirli hukuki konularda resmi dil olarak yeni devletin Taslak Anayasa'sında (m. 5/2) kendisini göstermiştir³³. Bu durum 9 Nisan 2008'de Kosova Meclisi'nde oybirliğiyle kabul edilen ilk Kosova Anayasası'nda

30 Osman Karatay, *Kosova, Kanlı Ova*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 43.

31 Branislav Krstić-Brano, *Kosovo, Facing the Court of History*, New York: Humanity Boks, 2004, p. 55.

32 Bilal N. Şimşir, *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri: Büyükelçilik Anıları (1985-1988)*, Ankara: ASAM Yayınları, 2001, s. 15.

33 “Draft Constitution of the Republic of Kosovo”, <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/DraftConstitutionEnglish.pdf>, Erişim: 1.3.2008.

da benimsenmiş olup, Türkçe beledi düzeyde resmi dil konumunda yer almıştır³⁴. Kosova Anayasası Madde 5/2 şu şekildedir: “Türkçe, Boşnakça ve Romca belediyeler seviyesinde resmi statüye sahiptir veya yasaya uygun şekilde herhangi bir seviyede resmi kullanımda olacaklardır”³⁵. Nitekim Türkçe Prizren, Gilan, Priştine ve Mitroviça belediyelerinde resmi dildir. Kosova’nın ilk uluslararası spor (hentbol) müsabakasını Türkiye ile yapmış olması ülkeler arası yakınlığın bir başka göstergesidir.

Türkiye tarafında da durum farklı değildir. Türkiye’de, Kosova’dakiler kadar, belki de daha fazla, Kosovalı bulunmaktadır. Kosova’nın bayrağı bile Türkiye’de dikilmiş ve Türk Hava Yolları uçağı ile Priştine’ye götürülmüştür³⁶. Dinî açıdan ise Kosova’da devlet ve toplum bazında yoğun bir dinî vasıf yoktur. Nitekim Bağımsızlık Bildirisi Madde 2’de de belirtil-diği üzere, “Kosova Cumhuriyeti demokratik ve *laik* bir devlettir”³⁷. Türkiye de laik bir ülkedir. Buna rağmen ilişkilerde dindaşlık paydası büyük önem taşımaktadır. Askeri açıdan ise NATO’nun 1999’da Sırbistan’a müdahalesine onay vermiş olan Türkiye, bugün Kosova’da NATO’ya bağlı bulunan KFOR içinde yer alan 34 ülkeden birisidir. Kosova’da güvenliği sağlayan bu güç bünyesindeki Kosova Çok Uluslu Görev Kuvveti Güney Komutanlığı’nda 2008 itibariyle 752 (15.900 kişilik personel içinde, nice-lik bakımından altıncıdır)³⁸ personel bulunmakta olup, Prizren bölgesinde eylemsel ve insanî alanda görevler üstlenmiştir. Türkiye görev bölgesinde-ki halka ve bölgeye pek çok açıdan önemli katkılar sağlamaktadır. Bu kat-kılar güvenlikten toplumsal yardımlara kadar geniş bir yelpazededir. Eylemsel bazda sınır denetimi; devriye ve denetim noktası; araştırıcı eylemler vb görevlerine karşılık, insanî alanda bina altyapısı; okul tamiri; UNICEF, UNMIK, AGİT gibi örgütlerle işbirliği; askerî hekimler tarafından tıbbî bakım; yakacak odun, yiyecek ve eğitim malzemeleri yardımı; eğitimle il-

34 120 milletvekilinden 107’si oylamaya katılmış ve hepsi Anayasa’ya “evet” demiştir. Türkçenin resmi dil olması taleplerinin reddedilmesine rağmen Türk milletvekilleri de evet oyu kullanmışlardır. Zaten Kosova Demokratik Türk Partisi Genel Başkanı ve Kosova Çevre ve Alan Planlaması Bakanı Mahir Yağcılar Anayasayı hazırlayan kurulda yer almıştı. 15 Haziran 2008’de yürürlüğe girecek olan Anayasa 40 bölümde 162 maddeden oluşmaktadır “Kosova İlk Anayasasını Kabul Etti”, 9.4.2008, http://www.cnnturk.com/DUNYA/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=446684, Erişim: 10.4.2008.

35 <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Kosova.Cumhuriyeti.Anayasasi.pdf>, Erişim: 17. 9. 2008.

36 Yorgo Kırbaki, “Sabri e ka selimetin”, 22.2.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/8285589.asp>, Erişim: 17.9.2008.

37 “Kosovo Declaration of Independence”, <http://www.assembly-kosova.org/common/docs/Kosovo%20Declaration%20of%20Independence%20-%20English%20Version.pdf>, Erişim: 17.9.2008.

38 http://www.nato.int/kfor/structur/nations/placemap/kfor_placemap.pdf, Erişim: 18.9.2008.

gili programlar oluşturma görevleriyle uğraş vermektedir³⁹. Yine, UNMIK bünyesinde görev yapan Türk Polis Birliği, Temmuz 2008’de balyozlarla tahrip edilen ve I. Kosova Savaşı’nda şehit düşen iki askerin mezarının bulunduğu Gazi Mestan Türbesi’nin çevresini çöplerden arındırmak, fidanlar dikmek, tahrip edilen mezarın taşlarını toplamak, içine halılar döşemek, mezarların üzerini örtülerle kaplamak suretiyle onarmıştır⁴⁰. Keza 2008 yılı Ramazan ayında Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), İstanbul Eyüp Belediyesi, Kosova’daki Türk Polis Birliği ile Priştine’deki Türk kültür ve yardımlaşma derneklerinin desteğiyle “Ramazan Şenliği” adındaki etkinliklerin bir parçası olarak iftar çadırında her gün yaklaşık bin kişilik yemek verilmiştir⁴¹.

Başta bu nedenlerden dolayı Kosova’nın Türkiye’nin doğal müttefiklerinden birisi olacağı tahmin edilmektedir. Bunun emareleri de vardır. Mesela bağımsızlıktan bir gün önce Taçi’nin *“iki ülke ilişkileri geçmişten gelen bir irtibata dayanmaktadır. İlişkilerin daha mükemmel seviyeye ulaşması için odaklaşacaklarını”*⁴² belirtmesi ilişkilerin ileriki yönünü göstermiştir. Keza Türkiye’ye teşekkür ziyaretinde bulunan Kosova Dışişleri Bakanı Lulzim Basha, *“iki ülke arasındaki ilişkilerin ‘mükemmel’ olduğunu”*⁴³ belirtmiştir. İlişkilerin her iki ülke için de önemli olduğu idrak edilmektedir.

Kosova ile ekonomik ilişkiler incelendiğinde ise Kosova’nın yeni devlet olması, üretim gücünün gelişmemiş olması gibi nedenlerden dolayı ticaret hacminin oldukça düşük olduğu belirtilebilir. Tablo 3’te görüldüğü üzere ikili ticaret Türkiye lehinedir.

Tablo 3: Türkiye’nin Kosova ile Ticareti (bin ABD doları)

Yıl	İhracat	İthalat
2006	76.046	2.014
2007	120.400	3.052
2008 (İlk 9 ay)	208.534	3.511

39 <http://www.nato.int/kfor/struktur/nations/turkey.htm>, 23.3.2007, Erişim: 16.9.2008.

40 *Balkan Günlüğü*, 30 Temmuz 2008, s. 2.

41 *Yeni Şafak*, 17 Eylül 2008, s. 20; *Balkan Günlüğü*, 15 Eylül 2008, s. 11.

42 *Balkan Günlüğü*, 17 Şubat 2008, s. 10.

43 “Arnavut Bakan’dan Kosova Teşekkürü”, 26.2.2008, <http://www.cafesiyaset.com/haber/20080226/Arnavut-Bakandan-Kosova-tesekkuru.php>, Erişim: 20.9.2008.

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=624, Erişim: 20.11.2008; http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=625, Erişim: 20.11.2008.

Kosova ile akrabalık bağının bulunmasının da etkisiyle gerek 1999 sonrasında gerekse bağımsızlık sonrasında birçok Türk vatandaşı, Kosova'da yatırımlarda bulunmuştur. Küçük çaplı işlere (yapı, lokantacılık, berberlik vb) ilaveten büyük çaplı yatırımlar da söz konusudur. Bunlar daha ziyade bankacılık, sigortacılık, otel işletmeciliği gibi alanlarda yoğunlaşmıştır. Bunların yanında Kosova'nın zengin maden rezervlerine sahip olması, onun ileride büyük enerji üreticilerinden biri olacağını göstermektedir. Kosova ile sağlık (Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşması - 18.12.2003), çevre (Çevre Alanında İşbirliği Mutabakat Zaptı - 15.9.2004) ve yatırım (Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması - 7.4.2006) gibi çeşitli alanlarda anlaşmalar imzalanmıştır⁴⁴.

Sonuç

Uluslararası toplum açısından, Kosova'nın bağımsızlığı hakkında karşıt iki kutuplaşmanın olması sorunun önemine işaret etmektedir. İlginçtir ki bağımsızlığı destekleyenler de karşı çıkanlar da hem hukukî hem de siyasi nedenlere dayanmaktadır. Destekleyenler Kosova'nın hukuki şartları yerine getirdiğini, mesela devlet olmanın asgari şartlarını haiz bulunduğunu, kabul etmektedirler. Siyasi açıdan müttefik ve üs elde etme düşüncesindedirler. Karşı çıkanlar ise bağımsızlığın hukuken geçersiz olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre ülkesel bütünlük, 1244 sayılı Karar ihlal edilmiştir ve tek yanlı bağımsızlıklar hukukiliğe aykırıdır. Siyasi olarak da hem kendi iç sorunlarına etkisi hem de Kosova'nın kendilerinin müttefiği olmayacağı ihtimali üzerinde durmaktadırlar. İfade etmek gerekir ki, genelde her yeni bağımsızlık olayında olduğu gibi, Kosova'nın bağımsızlığında da siyasi etmenler hukuki etmenlerin önüne geçerek belirgin derecede rol oynamaktadır.

Kosova bağımsız oldu, ancak bu bağımsızlık tam ve mutlak olmayıp birtakım sorunlarla karşı karşıyadır. Bağımsızlık Bildirisi'nde de Ahtisaari Tasarı'sına defalarca gönderme⁴⁵ yapılması bunun delilidir.

Kosova kendisini hiçbir zaman tanımayacak olan bir devlet ile sınırdaş durumdadır. Daha da ötesi kendi içinde 120 bin civarındaki Sırp azınlık,

44 "Türkiye-Kosova Ticari ve Ekonomik İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-ticari-ve-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, Erişim: 20.9.2008.

45 4 sayfalık "Kosova Bağımsızlık Bildirisi"nde 8 kez Ahtisaari ve Planı'na gönderme yapılmıştır. Bkz. "Kosovo Declaration of Independence", <http://www.assembly-kosova.org/common/docs/Kosovo%20Declaration%20of%20Independence%20-%20English%20Version.pdf>.

Sırbistan'ın yönlendirmesi ile Kosova'yı sürekli rahatsız edecektir. Hem bu hal hem de Kosova-Sırbistan gerginliği bölge barışı için bir tehdit unsuru olarak varlığını koruyacak gibi gözükmektedir. Bu da Kosova'nın önünde iki seçenek bırakmaktadır. İlki, daha fazla oranda Arnavutluk'a dayanma ve AB'nin Kosova'yı bağımsızlık sürecinde olduğu gibi sonrasında da korumasını sağlamaktadır. Tüm bunlar eklendiğinde, Kosova içindeki Sırpların rahatsızlığı, Kosova-Sırp gerginliği ve Kosova-Arnavutluk yakınlaşması bölgedeki gerginliği daha da artıracaktır. Taçi'nin ifade ettiğinin⁴⁶ aksine Kosova Cumhuriyeti bölgenin barut fıçısı vasfını artırmıştır. Aslında dünyadaki bazı karışıklıkların sebebi de Kosova'ya yüklenebilecektir. Ağustos 2008'deki Rus-Gürcü Savaşı sonrası Abhazya ve Güney Osetya'nın Rusya'nın desteğiyle Gürcistan'dan ayrılmaları Kosova'nın ayrılması/bağımsızlığı ile ilintilendirilmektedir. Bu bağımsızlıklar Kosova'nın açtığı yolun hem bir devamı hem de karşılığı olmuştur. Devamı olmuştur, çünkü Abhazya ve Güney Osetya Kosova'yı kendilerine örnek kabul etmişlerdir. Karşılığı olmuştur, çünkü Rusya, ABD ve AB'nin Kosova'daki siyasi manevrasına bu iki bölgeyi bağımsızlaştırarak karşılık vermiştir.

Son olarak Kosova'nın, uluslararası toplumda tam bağımsız bir devletin gerçekleştirebileceği bazı hakları kullanamaması söz konusudur. Bunların başında BM üyeliği gelmektedir. En azından Rusya'nın (kısmen de Çin'in) tavrı sona erdirilemediği müddetçe bu mümkün görünmemektedir.

Netice itibarıyla Kosova, 1999-2008 arasında BM yönetimindeki tek ülke konumuyla hem bir gelecek belirsizliğini hem de dünyada bu konumdaki tek ülke olma ilginçliğini yaşamıştır. Bağımsızlık ilan etmesine karşılık ülkenin ilginçliği yukarıda belirtilen nedenlerle devam etmektedir. Dünyanın ilginç *bağımsız* devletlerinden birisi de Kosova olmuştur.

Türkiye ise, Kosova konusunda etkin bir politika izlemiştir. Bu, yönünü Batı'ya çevirmiş olması gibi bir anlayışın tezahürü gibi görünebilse de esas olarak etkin dış politikasının bir neticesidir. Bu etkin dış politika tarihi miras yükümlülüğü olarak adlandırılabilir bölgeler için öncelikle gündeme gelmektedir. Balkanlar bu bölgelerin başındadır. Türklerin varlığı, dindaşlık, askeri ve büyük oranda Osmanlı'dan kaynaklanan tarihi ilişkiler Kosova'ya olan ilgi ve etkinliğin temel sacayakları olmuştur.

46 Taçi, Kasım 2007'de yaptığı açıklamada Kosova'nın bağımsızlığının Balkanlara barış ve istikrar getireceğini ifade etmişti. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2960359,00.html>, Erişim: 19. 2. 2008.

KAYNAKÇA

- “ABD Kosova Konusunda Son Sözü Söyledi”, 26.2.2008, http://www.kosovamamusa.com/haber_oku.asp?haber=513, (Erişim: 26. 2. 2008).
- Akarıslan, Mediha. *Bosna-Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.
- “Arnavut Bakan’dan Kosova Teşekkürü”, 26.2.2008, <http://www.cafesiyaset.com/haber/20080226/Arnavut-Bakandan-Kosova-tesekkuru.php>, (Erişim: 20. 9. 2008).
- Balkan Günlüğü* Gazetesi, 17 Şubat 2008; 30 Temmuz 2008; 15 Eylül 2008.
- Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, (Erişim: 26.3.2008).
- Bozkurt, Enver, M. Akif Kütükçü ve Yasin Poyraz. *Devletler Hukuku*, Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara: Asil Yayınları, 2004.
- “Countries that have formally recognized/approved the Passport of Kosova”, <http://www.kosovothanksyou.com/stats.php>, (Erişim: 22.10.2008).
- Çakmak, Haydar. *Avrupa Güvenliği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Dışişleri Bakanı Ali Babacan’ın Türkiye’nin Kosova’yı Tanıdığına Dair Açıklaması, 18.2.2008, http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/BK_Kosova_18Subat2008.htm, (Erişim: 26.2.2008).
- “Draft Constitution of the Republic of Kosovo”, <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/DraftConstitutionEnglish.pdf>, (Erişim: 1.3.2008).
- İstanbul Ticaret Odası, “Sırbistan Ülke Raporu”, <http://www.ito.org.tr/ITOPortal/Dokuman/08.04.23.pdf>, (Erişim: 9.4.2008).
- Karatay, Osman. *Kosova, Kanlı Ova*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Kenar, Nesrin. *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*, Ankara: Palme Yayıncılık, 2005.
- “Kıbrıs Rum Kesimi, Kosova’nın bağımsızlığına karşı olduğunu yineledi”, 12.2.2008, <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/newsbriefs/setimes/newsbriefs/2008/02/12/nb-05>, (Erişim: 17.2.2008).
- Kırbaki, Yorgo. “Sabri e ka selimetin”, 22.2.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/8285589.asp>, (Erişim: 17.9.2008).
- “Kosova İlk Anayasasını Kabul Etti”, 9.4.2008, http://www.cnnturk.com/DUNYA/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=446684, (Erişim: 10.4.2008).

- “Kosova’ya ilk mektubu Türkiye ulaştırdı”, 18.2.2008, http://www.prizrenliler.org/index.php?option=com_content&task=view&id=723&Itemid=1, (Erişim: 26.2.2008).
- “Kosovo Declaration of Independence”, <http://www.assemblykosova.org/common/docs/Kosovo%20Declaration%20of%20Independence%20-%20English%20Version.pdf>, (Erişim: 17.9.2008).
- “Kosova Facts and Figures”, <http://www.kosovothanksyou.com/stats.php>, (Erişim: 22.10.2008).
- Krstić-Brano, Branislav. *Kosovo, Facing the Court of History*, New York: Humanity Boks, 2004.
- Malcolm, Noel. *Kosova, Balkanları Anlamak İçin*, İstanbul: Sabah Yayınları, 1999.
- Özgürel, Avni. “Kosova: Kanayan toprak artık hür”, 24.2.2008, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=248345&tarikh=24/02/2008>, (Erişim: 1.12.2008).
- Pazarcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005.
- Sofuoğlu, Ebubekir. “Türkiye-Kosova İlişkileri Türkiye’nin Ufkuna Bağlıdır”, 19.2.2008, <http://www.boyuthaber.com/haber/20080219/Turkiye-Kosova-iliskileri-Turkiyenin-ufkuna-baglidir.php>, (Erişim: 31.3.2008).
- Şimşir, Bilal N.. *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri: Büyükelçilik Anıları (1985- 1988)*, Ankara: ASAM Yayınları, 2001.
- “Taçi: 100 ülke bizi hemen tanıyacak”, 8.2.2008, http://www.librenews.eu/?style=news&cat_id=3&news_id=13491, (Erişim: 14.3.2008).
- “Those Maddening Modelities”, *Time*, December 13, 1968, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,839645,00.html>, (Erişim: 14.3.2008).
- Türbedar, Erhan. “Bosna: Yüzyılın Davasına Kısmi Adalet?...!”, 2.3.2007, <http://www.srebrenitsa.com/Adaletsizlik.htm>, (Erişim: 14.11.2008).
- “Türkiye ile artık eskisi gibi olmaz”, Sırbistan’ın Ankara Büyükelçisi *Vladimir Çurgus* ile Mülakat, *Milliyet Gazetesi*, 20.2.2008, <http://www.milliyet.com.tr/2008/02/20/dunya/axdun01.html>, (Erişim: 1.3.2008).
- “Türkiye-Kosova Ticari ve Ekonomik İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-ticari-ve-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim: 20.9.2008).
- “Türkiye’nin İKÖ’de ‘Kosova’ Markajı”, 9.3.2008, http://www.guncel-haber.com/1807172/haber_t%C3%BCrkiye_nin_ik%C3%B6_de_kosova_mark/, (Erişim: 12.3.2008).

Ülger, İrfan Kaya. *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2003.

Yeni Şafak Gazetesi, 5 Temmuz 2008 ve 17 Eylül 2008.

“Yunanistan Kosova Cumhuriyeti pasaportunu tanıdı”, 19.9.2008, <http://www.euractiv.com.tr/abnin-gelecegi/article/yunanistan-kosova-cumhuriyeti-pasaportunu-tanidi>, (Erişim: 22.10.2008).

Yürür, Pınar. “Kosova’nın Bağımsızlık Süreci, Bölgesel ve Küresel Etkileri”, 2023, 7(83), 15 Mart 2008, ss. 24-29.

Warbrick, Colin. “States and Recognition in International Law”, in Malcolm D. Evans, *International Law*, New York: Oxford University Press, 2003, pp. 205-266.

“Who Recognized Kosova as an Independent State?”, <http://www.kosovo-thank-you.com/>, (Erişim: 22.10.2008 ve 18.11.2008).

<http://www.byeegm.gov.tr/yayinlarimiz/ayintarihi/1992/mayis1992.htm>, 24 Mayıs 1992 Tarihli Açıklama, (Erişim: 26.2.2008).

<http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2960359,00.html>, (Erişim: 19.2.2008).

<http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Kosova.Cumhuriyeti.Anayasasi.pdf>, (Erişim: 17.9.2008).

http://www.nato.int/kfor/structur/nations/placemap/kfor_placemap.pdf, (Erişim: 18.9.2008).

<http://www.nato.int/kfor/structur/nations/turkey.htm>, 23.3.2007, (Erişim: 16.9.2008).

http://www.oic-oci.org/oicnew/topic_detail.asp?t_id=840, (Erişim: 1.3. 2008).

<http://www.oic-oci.org/oicnew/is11/english/res/FC-11-%20SUMMIT.pdf>, (Erişim: 17.3.2008).

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=624, (Erişim: 20. 11. 2008).

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=625, (Erişim: 20. 11. 2008).